

UOT 1(091)

HAŞIM BƏY VƏZİROVUN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ İSLAMÇILIQ VƏ İSLAM-TÜRK BİRLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

f.f.d., dos. Faiq Ələkbərli,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
faikalekperov@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan mütəfəkkiri Haşım bəy Vəzirovun dünya-görüşündə önəmli yer tutan islamçılıq, İslam birliyi, İslam-türk birliyi, Avropa-mərkəzçilik, yeniləşmə və digər məsələlər araşdırılmışdır. Vəzirovun dünyagörüşündə İslamın yeni mahiyyəti, İslam birliyinin vacibliyi və çağdaş dövrün şərtləri ilə ayaqlaşma böyük önəm daşıyır. Mütəfəkkir Azərbaycan xalqının milli oyanışı üçün maarifçiliyi mühüm istiqamət kimi götürmüş, cəmiyyətdə dini islahatların aparılmasının tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. H.B.Vəzirov son yüzilliklərdə tənəzzül içində olan müsəlman dünyasını tənqid edərkən heç bir zaman radikallığa varmamış, bu məsələlərdə diqqətli olmağa çalışmışdır.

Vəzirovun əsas tənqid hədəfi İslam deyil, həmin dinin adından çıxış edən riyakar ruhanilər olmuşlar. Mütəfəkkir əsas diqqəti müsəlmanların çağdaş dövrün tələblərinə uyğunlaşmaları üçün islahatların aparılmasına və birləşməsinə yönəlmişdir. Onun İslam dini ilə bağlı düşüncələri göstərir ki, ictimai xadim kimi müsəlman dünyasının oyanışı və zülmətdən işığa çıxması məsələsində inamlı, ümidli olmuşdur. Bu baxımdan, Vəzirovun islamiyyət, islamlıqla bağlı irəli sürdüyü fikirlər bugünümüz üçün son dərəcə aktualdır.

Məqalədə qeyd olunur ki, Vəzirov islamlıqla türklüyün, xüsusilə də islamlığın Qərb dünyasında bir çoxları tərəfindən tənqid hədəfi seçilməsini də zamanında görmüş və buna uyğun izahlar verməyə çalışmışdır. Hər halda, təxminən, 100 il bundan öncə Qərb dünyasının islamlığa və türklüyə qarşı tutduğu mövqe bu gün də əsasən, dəyişilməz olaraq qalmaqdadır. Əslində, İslam ölkələrinə, o cümlədən türk coğrafiyasına mədəniyyət, demokratiya,

azadlıq aparan Qərb dünyasının əsl sifəti tamamilə başqa olmuşdur. Bunu vaxtilə çox doğru görüb-qiyətləndirən, Qərbin əsl sifətini ifşa etməyə çalışan Vəzirovun apardığı mücadilə olduqca diqqətəlayiqdir.

Açar sözlər: Fəlsəfə, islamçılıq, türk-İslam birliyi, qərbçilik, Avropa-mərkəzçilik, türkçülük, milli maarifçilik.

Giriş

Şuşada anadan olan Azərbaycan mütəfəkkiri Haşım bəy Vəzirov (1867-1916) Şuşa Realnı Məktəbində və İrəvan Müəllimlər Seminariyasında təhsil almışdır (Zeynalzadə, 2001, 5-7). Seminariyanı bitirdikdən sonra Vəzirov Böyük Vədi, Alpout, Bərdə, Kiçik Göynük kəndlərində müəllimlik etmiş, hətta Şuşada Müsəlman-Rus Məktəbinin direktoru vəzifəsində də çalışmış, eyni zamanda, Şuşa Şəhər Bələdiyyə İdarəsinin üzvü seçilmişdir.

O, 1905–1906-cı illər erməni-müsəlman münaqişəsində erməni quldurlarına qarşı fəal mübarizə apardığına görə, 1906-cı ilin əvvəlində hökumət tərəfindən həbs olunub Stavropola sürgün edilmişdir. Sürgündən 1906-cı ilin ortalarında azad olunaraq Şuşaya, daha sonra Bakıya gələn Vəzirov burada tanınmış Azərbaycan mütəfəkkiri Əhməd bəy Ağaoğlunun baş yazarı olduğu “İrşad” qəzeti ilə əməkdaşlıq etmiş, hətta bir müddət qəzetin müvəqqəti redaktoru da olmuşdur. Bununla da jurnalistika sahəsində fəaliyyətə başlayan Haşım bəy “Tazə həyat” (1907-1908), “İttifaq” (1908-1909), “Səda” (1909-1911), “Kavkazets” (1911, rus dilində), “Sədayi-Vətən” (1911), “Sədayi-həqq” (1912), “Sədayi-Qafqaz” (1915-1916) qəzetlərini və “Məzəli” (1914-1915) jurnalını nəşr etdirmişdir.

Çar Rusiyasının 1911-ci ildə “İttihadi-İslam” təhminatı ilə həbs etdiyi türk qəzetçiləri arasında Vəzirov da olmuşdur (Rəsulzadə 2014, 334) . O, 1916-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Haşım bəy Vəzirovun ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi yaradıcılığı yalnız Azərbaycan deyil, bütövlükdə türk-İslam dünyası üçün çox əhəmiyyətli olmuşdur. Onun yaradıcılığında iki mühüm amil – 1) islamçılığı və türkçülüğü mötədil şəkildə, yəni nə ifrat mühafizəkarlığa, nə də radikal tərəqqiçiliyə yol vermədən dəyərləndirməsi; 2) qərbçiliyin mütərəqqi və mürtəcə yönlərini doğru görüb türk-İslam dünyasının ona münasibətində daha təmkinli yaxınlaması ön plana çıxmışdır. Vəzirov dövrünün azsaylı mütəfəkkirlərindən biri olmuşdur ki, islamçılığı həddən artıq geriyəpərəstlik anlamında müdafiə etməkdən yan qaçıb, onun əsas mahiyyətini təşkil edən prinsiplərin ilkin İslam dövrünə kor-korana

qayıdış kimi deyil, yeni dövrün şərtlərinə uyğun müraciət edilməsində görmüşdür. Digər tərəfdən o, İslam və Qərb mədəniyyətləri arasında müqayisələrdə sonuncunun üstünlüyü fonunda islamlığın zor-xoş onunla ayaqlaşması məcburiyyətini haqlı olaraq qəbul etməmiş, bu müqayisələrdəki qüsuruları doğru göstərə bilmişdir. Bu anlamda, ümumiyyətlə, qərbçiliyin, Qərb mədəniyyətinin mütərəqqi tərəflərini inkar etmədən, ancaq bütövlükdə onun Şərq xalqlarına, xüsusilə də İslam Şərqi xalqlarına münasibətdəki qeyri-obyektiv tərəflərini də çox ustalıqla göstərə bilmişdir. Əsas məsələlərdən biri də bu idi ki, Vəzirov Qərb mədəniyyətinin özünün Xristianlıqdan hansı şəkildə sui-istifadə yararlandığını, din adı altında Şərq xalqlarını maddi-mənəvi anlamda necə istismar etdiyini də hərtəfəli şəkildə ortaya qoymuşdur.

İslamçılıq: mühafizəkarlıq və yenilikçilik

Haşım bəy Vəzirovun dünyagörüşündə, ilk növbədə, əsas yeri islamçılıq, İslam birliyinin mahiyyəti və ona qarşı olanların tənqidi tutmuşdur. O, 1907-1916-cı illərdə “Tazə həyat”, “İttifaq”, “Səda” və digər qəzetlərdə nəşr olunan yazılarında ifrat mühafizəkarların və ifrat qərbpərəstlərin mövqelərini tənqid etmişdir. Ona görə İslam dəyişilməzdir, lakin tərəqqiyə qarşı da deyildir, əksinə, inkişafın tərəfindədir. Yalnız bu dini mükəmməl bilən şəxslər anlayarlar ki, müsəlman aləminin də hazırda geridə qalmasının baiskarı İslam dini deyil, başqa amillərdir. O, bu amillər arasında ilk olaraq müsəlmanların çoxunun İslamın əsl mahiyyətindən, tarixindən xəbərsiz olub, ona olunmuş əlavələrə inanmalarında və bu məsələdə də yalançı ruhanilərin əməllərində görmüşdür (Ələkbərli 2020, 115-116). Vəzirov yazırdı: “İslam dini haqq bir dindir. Bu dini-mübin zəmanənin hər bir təqəzasına (tələblərinə) lazımınca mütabiqdir. Gərdişi-ruzigar nə qədər dəyişilsə də, bu dinin əsil ruhu, əsl binası bir zərrəcə dəyişilməyib. Həm dəyişilməyir, həm də hər bir tərəqqi və irəli getmək ilə düz gəlir. İslam dininin bu qabiliyyətinin, bu, hər əsrin öz təqəzasına görə kifayət verib əsl ruhunu dəyişdirməməyinin özü bu dinin haqq və Allah tərəfindən, məhz insanların xoşbəxtliyindən ötrü göndərilmiş olmağına qüvvətli bir dəlildir” (Vəzirov, 2010/1, 226).

Onun fikrincə, “müsəlmanlar qardaşdırlar” prinsipi sayəsində müsəlman xalqları ilk dövrlərdə barış, rifah isərcisində yaşamışlar. Sonralar Qurani-Kərimin əmrlərini unudan despotik hökmdarlar, bəzi din başçıları İslamın adından saxta hökmlər uydurmuşlar. H.B.Vəzirovun fikrincə, bununla da islamiyət əvvəllər nə qədər sürətlə tərəqqi edib irəli getmişdisə, son əsrlərdə ona bənzər bir sürətlə dağılmağa, tarmar olmağa üz qoymuşdur: “Amma əsl binanın, əsl ruhun özü o qədər qüvvətlidir ki, bir bu qədər afət, bir bu qədər

təfriqə ilə genə bugünkü günə kimi davam ediyor. Bu davamsızlıq, bu səbatsızlıq bu sayaqilə getsə, sədaqətsizlik, saxtakarlıq, riyapərəstlik, müqəddəs bir vəzifəyə düşünməzlik bu rəviş ilə bir zamanda sorsa ata oğlu, oğul atanı, qardaş qardaşı hamı bir-birini anlatmaq, bir az müddətdə böylə qalsa, keçmiş mücahid fısəbillahilərin olanlar keçmiş qəhrəman və sahib vicdanların evladi, nəinki ən ərzlin əsfəl dərəcə insaniyyətdə yaşamağı, bəlkə bilmərrə məhv və nabüd olub, yox olmağı bədihi bir əmrdir. Buna görə də hər bir insan oğlu insan hər yolda, təriqdə və etiqaadda olursa-olsun, ən ümdə səyin bu fəlakət və zəlalətə düşmüş taifənin dəstərssələ sərf etməgi insaniyyət borcudur” (Vəzirov, 2010/1, 227-228).

Belə dövəndə müsəlman mütəfəkkirləri yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa başlamış, nəticədə, XIX əsrdə İslamda islahat ideyası ortaya çıxmışdır. Onun fikrincə, ictimaiyyətçi, yenipərəst, bir sözlə, islahatçı olmaq İslamın əsaslarına zidd deyildir. İctimaiyyətçi və yenipərəst olmaq İslam dini bərqərar olan gündən onun mahiyyətini təşkil etmişdir. O yazırdı: “Biz bütün millətlərin, bütün insanların kamal həddinə yetişməsinin və onlarla birlikdə öz millətimizin xoşbəxtliyinin tərəfdarıyıq. Biz öz millətpərəstliyimizi əsl yenipərəstlik, insanpərəstlikdə binalandırırıq. Millətimizi müdafiyəyə hamıdan möhtac, onun tərəqqi və təcəddün yoluna çəkilməyin hamıdan müqəddəm bilib, bir yol səyimizi, təlaşımızı, hətta diriliyimizi də buna sərf etməyə, bu millətin arasında baş göstərən nifaq və təfriqənin vəfaq ittihadı mübəddəl olmağına can və malilə xidmət etməgə söz veririk” (Vəzirov, 2010/1, 228).

O yazırdı ki, hürriyyət, müsəvat və ədaləti islamiiyyətin eyni kimi qəbul edərək, bütün müsəlmanların rifahı üçün çalışacaqlar: “Siyasi cəhətdən ruznaməmiz tərəqqipərəstlik yolunda olub müsəlmanların haqqında indiyə kimi hər nə təcəvüzət və sıxıntı olubsa, onların rəfinə çalışacaq, Rusiyada olan rus millətinə verilən hüquq və imtiyazın hamısını biz dəxi öz millətimiz üçün tələb edəcəyik və hər bir işdə bu halda Dövlət Dumasında müsəlman firqəsi tutduğı məramnamə ilə mütabiq gedəcəyik... dil məsələsinə gəldikdə mümkün olan qədər camaatın çoxuna tanış olmayan sözlərdən, istilahlardan qaçacağıq” (Vəzirov, 2010/1, 230).

Əziz Mirəhmədova görə, H.Vəzirov daim ideya təcəddüdləri içində olan, çox vaxt burjua məfkurəsi təsiri altında yazan tipik liberal burjua ziyalı olmuşdur: “O, sinfi sülh ideyasının tərəfdarı idi, İslam dini və şəriətinin “səflığını” təcəqqinin başlıca şərtlərindən biri kimi irəli sürürdü, elmlə dini etiqaadı birləşdirməyə cəhd edirdi” (Mirəhmədov, 2011, 101). Doğrudan da Vəzirov İslamı təcəqqiyə çatmaq üçün başlıca şərt sayır, elmlə din arasında ziddiyyət görmürdü. Ona görə müsəlman xalqların birliyini istəməyənlər elmlə dini bir-birinə qarşı qoyurlar, halbuki Qurandakı hökmlər dünyəvi elmlərə qarşı deyildir.

Sinfi sülh ideyasının tərəfdarı kimi də çıxış edən Haşım bəyin fikrincə, bəşəriyyətin müxtəlif dinlərə parçalanması Yer üzündə barışa nail olunmasına əngəl törədə bilməz. Əksinə, bütün səmavi dinlər yalnız sülh ideyasını təbliğ və müdafiə edirlər. Dinlərin barışçı missiyasını dananlar, dini inancları ədavət mənbəyi sayanlar isə marksistlər və digər ifrat sol qüvvələrdir. Mütərəqqi islamçılara meyil edən H.B.Vəzirov ifrat tərəqqiçiləri (M.Şahtaxtlı), molla-nəs-rəddinçiləri (C.Məmmədquluzadə və b.) yerli-yersiz müsəlman ziyalılarna, müsəlman millətçilərinə, müsəlman mülkədarlarına (H.Z.Tağıyev və b.) sataşmaqda ittiham etmişdi. Vəzirov yazırdı: “Doğrudan da bu “Molla Nəsrəddin” çox bicdi. İndi də yavaş-yavaş bizə sataşır, nə eyləsin, o, gərək bir adama sataşsın. Onun borcudur, gündə bir adama, bir cəmiyyətə sataşsın! O da sataşır. Doğrusu, Molla, mən səndən incimirəm. Sənin hamıya haqqın var sataşsan, buyruq qulusan! Hər nə təhqir var, hamısı sana buyruq yazan mürşidindədi, yazır çatana sataş, sataşırsan! Şaha sataş, sataşırsan! Hacı Zeynalabidinə, Şeyxülislama, Müftiyə, nə bilim kimə? Kimə!.. Bəzi adamlar da deyir ki, özgənin əlində alət olmaq yaxşı degil, niyə yaxşı olmasın, əl əli yuyar, əl də adamın jurnalın-zadənin satdırar, orda burda tanıdar, çox yaxşı işdir, qulaq asmaq, böyük nə desə, kiçiyin borcu qulaq asmaqdı” (Vəzirov, 2010/2, 231). O, “Molla Nəsrəddin”ə nəzirə olaraq yazdığı bir şeirində də bu jurnalın islamlığa, İslam dininə qarşı tutduğu sərt mövqeyi tənqid etmişdir:

*Necə gör başına daş düşdü müsəlman, ölübə,
Göstərir yol bizə hər hərzə və hədyan, ölübə.
Dəxi bundan da böyük nisgil olurmu, yarəb?
Gəlib İslamə riyasət edə tiflan, ölübə.
Aləmi şişəsini əldə tutub nitq eləyə,
Niyə verməz bizə əl, köhnədi Quran, ölübə!
Bu nə vəz və nə nəsihətədi, ay oğlan işinə,
Get sənə bağladı, ya yandı miskidən, ölübə.
Sən hara, çərh hara, din hara, millət hara,
Məsləkü məzhəb hara, yoxsa, cibişdan, ölübə?* (Vəzirov, 2001, 159)

Vəzirov islamlıq məsələsində tutduğu ifrat mövqeyə görə yalnız molla-nəs-rəddinçiləri deyil, Məhəmməd ağa Şahtaxtlını da tənqid etmişdir. Onun fikrincə, islamıyyət əleyhinə məqalələr yazan Şahtaxtlı kimilərindən millət xeyir görə bilməz (Vəzirov, 2001, 208-209).

H.B.Vəzirov hesab edirdi ki, son dövrdə Qafqazda islamlığın, türklüyün əsl mahiyyətini ifadə edənlər isə Həsən bəy Zərdabi və onun davamçıları olmuşlar. O, “Həsən bəy Məlikov” adlı məqaləsində Zərdabinin vəfatı

münasibətilə yazırdı ki, Qafqaz müsəlmanlarının ən cahil, ən vəhşi vaxtında onun “Əkinçi”si qaranlıqda, zülmətdə bir işıq olmuşdur. Bu anlamda Zərdabinin ölümünü daha çox mənəvi anlamda böyük itki hesab edən Vəzirov yazırdı: “Bizi düşündürən, bizi ağladan millətimiz içində bu növ ürəgi, dili, əfali, məsləki bir, qorxusuz, açıq-açığına deyən millət mücahidinin qaib olmasıdır. Çoxdurmu böylə iş görənlərimiz? Çoxdurmu böylə saf, sadıq, biqərəz iş dalınca gedənlərimiz? Əfsus, həzər əfsus, çox azdır, çox bəlkə yox hesabındadır. Lakin genə “əsər təsirsiz və mütəssirsiz qalmaz” qaidəyiküliyyəsinə mütəsili olub bu mərhuma xudavənd aləmindən tələbi məqfərət edirik” (Vəzirov, 2010/3, 233).

Fikrimizcə, H.B.Vəzirov mollaəsrəddinçilərə (C.Məmmədquluzadə, Ə.Qəmküsar və b.), Məhəmməd Ağa Şahtaxtlıya və onlara yaxın düşüncə sahibi mütəfəkkirlərə münasibətdə sərt tənqidi mövqe tutmaqda da, eyni zamanda, öz dövrünün birmənalı şəkildə milli ideoloqu olan Həsən bəy Zərdabini layiq olduğu yerə qaldırmaqda da haqlı olmuşdur (Zərdabi, 2007, 14). Hər halda, Vəzirov çox haqlı olaraq mollaəsrəddinçiləri, M.A.Şahtaxtlını bir çox hallarda İslam dininə münasibətdə tutduqları radikal, qeyri-ədalətli mövqələrinə görə tənqid etmişdir. Məsələn, mollaəsrəddinçilərin əsas siması olan tanınmış mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadə bir tərəfdən iddia edirdi ki, o, yazılarında İslam dinini deyil, dini mövhumat və dini xurafatı hədəf alıb, ancaq bir çox məqalələrində bunun əksi görünürdü (Məmmədquluzadə, 2004, 396-397, 519). Bunu bu və ya digər formada M.A.Şahtaxtlı haqqında da demək mümkündür ki, o, birmənalı olaraq İslam birliyi ideyasına qarşı idi (Şahtaxtlı, 2006, 103-106). Məhz bütün bunlardan çıxış edərək, Vəzirov onları sərt şəkildə anti-islamçılıqlarına görə tənqid edib, Həsən bəy Zərdabinin islamçılıq və türkçülüklə bağlı mövqeyini dəstəklədiyini dəfələrlə bəyan etmişdir.

Panislamizm məsələsi və Avropa-Qərb mərkəzçilik

İslamlığa və İslam birliyi ideyasına qarşı çıxanlara cavab olaraq H.B.Vəzirov yazırdı ki, ingilislər, ruslar, italyanlar və digər əcnəbi xalqlar bu məsələdə müsəlman aləminə qarşı mövqe tutsalar da, artıq bəzi müsəlman ölkələri (Osmanlı, Əfqansitan, Mərakeş və d.) İslam birliyinə doğru qədəm qoymuşlar (Vəzirov, 2010/4, 232). Onun fikrincə, xristian millətləri ittifaq yaratdıqları dövrdə müsəlmanların da eyni amal uğrunda birləşməyə cəhd göstərmələri isə təbii haldır. Maraqlıdır ki, xristian millətlər öz aralarında ittifaq yaratdıqda bunu müsəlmanlar üçün təhlükə kimi görmürlər. Eyni addımları müsəlman millətləri atdıqda isə xristian millətlərin mütəfəkkirləri tərəfindən bu,

dərhal xristianlar üçün təhlükə mənbəyi, hətta dünyaya zərərli amil sayılır. Ona görə də Haşım bəy müsəlman xalqlarını kənar qüvvələrin oyununa qoşulmamağa, onları, ən azı, dini-mənəvi birliyə nail olmağa çağırırdı.

O, “Gün çıxan ilə gün batan” məqaləsində Avropanın Asiya üzərində necə hökmranlığa başlamasının tarixindən bəhs etmişdir. Vəzirov yazırdı: “Hər necə düşübsə siyasət aləmində o gündən ki, Yevropa dövlətləri bir az zor və qüvvət kəsb edib özlərin qalan aləmin hamısına sahiblik etmək fikrinə düşüblər. Cəmi yer yüzünün ki, beş qitədən ibarətdir, öz ləfz və istilahlarını da iki hissəyə bölüb, birinə günçıxan, o birinə günbatan adı qoyublar. Günçıxan deyilən məmləkətlərin çoxusu elmi, fənni tərəfdən vaqəən günçıxan degilsə də və günbatan deyilən qitələrin çoxusu qeyri-məmləkətlərə nisbətən günbatan da degilsə də, bu ad özü bir növ ilə mərifətli və mərifətsiz ləfzlərin daha doğrusu, eyni və qeyri eyni mənasın andırır – cəmi Yevropa qitəsi və Amerika özlərin günbatan adlandırır qalan qitələrə – Asiya, Afrika və Avstraliyaya günçıxan (Şərq) deyirlər” (Vəzirov, 2001, 99).

Vaxtilə fələstinli alim Edvard Səid “Oryantalizm: sömürgeçiliyin keşf kolu” əsərində bu məsələləri geniş izah edərək yazırdı ki, Qərbdən kənar qalanlara “Şərq” adı verilməsi və “şərqçilik” adı altında elmi bölmələrin yaradılması təsadüfi deyildir. Onun fikrincə, bu anlamda Şərq və şərqçilik ingilislər, fransızlar, almanlar üçün coğrafi bir ayırım deyil, bir sıra çıxarlar toplamıdır. Bir sözlə, Qərb aydınlarının bütünü Şərqdən söz açarkən, yazarkən, ancaq Qərbin yararından çıxış edirlər (Səid 1982, 38).

Bir acı həqiqət var ki, Qərbdən kənar qalmış Şərq xalqlarının, özəlliklə türklərin, ərəblərin, farsların şüurunda, əsasən, mədəniyyətin, demokratiyanın, fəlsəfənin, modernləşmənin beşiyi Avropa hesab olunmaqdadır. Qərb ideal şəklində Şərq xalqlarının şüuruna elə bir formada yeridilmişdir ki, artıq Şərq onu həqiqət meyarı kimi qəbul edir. Türkiyəli sosioloq Cemil Meriçin təbrincə desək, Şərq və Qərb – iki ayrı dünya olsalar da, zor-xoş hamımız avropalı olmuşuq: “Qərb, bütün zəfərlərini yamyamlığa borclu. Əski yunan, demokrasi adını verdiyi bir ovuc insanın hüriyyət və hakimiyyətini, köləlik sayəsində gerçəkləşdirdi, çağdaş Avropa sömürgeçilik sayəsində. Amma bunlar keçmişə aid təhlillər. Bugün bir tək dünya var. Küffarın hökmran olduğu bir dünya. Bir kəliməylə hamımız avropatıyız” (Meriç 2013, 473).

Deməli, bütün bunları zamanında çox doğru dəyərləndirən H.B.Vəzirov daha sonra bu gün dünyaya meydan oxuyan Avropanın necə tərəqqi etməsindən də yazırdı: “Səkkiz, doqquz qərinə bundan qabaq yarım-vəhşilikdə ömür keçirib Asiya və Afrika əhalisi əlində dəstgir olan Yevropa ənvahi-əqsam şərait sayəsində tərəqqi etdi, elmə, fənnə qeyrilərdən yaxın oldu. Demək ki, ayıldı. Ayılan gündən Şərq ilə rəqabət etməyə, bacarsa bu insanın

əsl beşigi, əvvəlinki xilqət tapdığı yeri kökündən, binasından götürüb yüzqoylu çevirmək fikrinə düşdü. Şərq əhalisinin zətən tənbel, biqeyd olduğundan istifadə edib, Yevropanın ən balaca dövlətləri özündən neçə kərə böyük qitələri tutmağa, zəbt etməyə şüru eylədi. Yevropanın öz əhalisi də kamalınca əhli-mərifət olmağına görə, onları Şərq davalarına çəkmək üçün Yevropa iş görənləri öz həmvətənlərində əvvəlinci dəfələrdə alladıb məzhəb rəvacı üçün Şərq torpaqlarında dava eylədiklərini ortaya topladılar. Bu vəsilə ilə cəmaəti, zorən, camaət qoşunların hər yerə, hansı məkənə istədilərsə çəktilər. Həqiqətdə isə bu davalara, bu uzun səfərlərə, bu qorxulu işlərə yevropalıları çəkən bilmərrə məzhəb və din qeydikeşliyi degildi. Onlardan ötrü nə İncil hökmünün, heysiyyət əqidəsinin bir o qədər də əhəmiyyəti yox idi” (Vəzirov 2001, 100).

Vəzirova görə, qərblilərin-avropalıların əsas məqsədi din və məzhəb adı altında, əslində, onların var-dövlətini ələ keçirmək idi: “Onlardan (qərblilərdən – F.Ə.) ötrü hər əqidə və ədyandan, hər bir din və imandan müqəddəm Hindistanın cəvahiratı və qızılı, Afrikanın şirmayisi və şetr-mürq qanadları idi. Məzhəb adına avam cəmaətin vasitəsilə gəlib Şərq torpaqlarında özlərinə yuva tikən yevropalıları tutduqları yerlərdən o ki lazımdı, istifadə etdilər. Dürüst hər yerin cövherin çəktilər, hər nə ki, yük tutmalı idilər tutdular. Onda sonra qalan işləri onların hiyləsinə allanıb, dallarına düşüb gələn avamlara qoydular. “Buyurun, indi siz məzhəb və din davası eyləyəcəksiniz, eyləyin, biz öz işimizi gördük”, – deyib, çəkildilər qırağa” (Vəzirov 2001, 100).

Vəzirov yazırdı ki, ancaq avropalıları bununla da işlərini heç də tamamlanmış hesab etmədilər: “İndi növbət gəldi ikinci “məzhəbçi”, “mübəllig” firqəsinə. Amma oyunlar da dəyişirdi: əvvəlincilər tutduqları yerlərin nəqd mənfəətin götürdülərsə də gələcəkdə genə mənfəət gözlənməsini nəzərdə tutub bu dəfə özləri öz əhdlərinə köpəklik vəzifəsin götürüb, “mübəlliglər”ə, “məzhəbçilər”ə qaravul çəkmək binasın qoydular. Məbədə özgə köpəklər gəlib buradan sevmək, ummaq fikrinə düşür deyib, gecə-gündüz yatmadılar, qıraqdan bir köpək göründükdə də dişlərin taqqıladıb, mırıllamağa başladılar. Şərqililərin özlərində bu hərəkəti yoxdan oyadıb, bir sənişmək əlaməti göründükdə onların üstünə atılıb onları boğmağa və sair yatanları oyatmamış oyananları bir-bir tələf etməyə, yox etməyə can atdılar” (Vəzirov 2001, 100-101).

O yazırdı ki, hər bir yatmağın axırında bir oyanmaq mülahizəsini də yaddan çıxarmayıb, ayıq avropalıları həmişə hazırlanmağa, amadə olub, hər kəs öz növbəti yerində durmağa nizami-tamamilə boyun qoydu: “Odur ki, heç bir ay, il bəlkə gün deyil ki, Şərq torpağının bir tərəfindən top, tufəng, dava, mərəkə səsi gəlməsin. Bir gün yoxdur ki, “ziyalı”, “mərifətli”, “insaniy-

yətpərəst” Şərqi bir qitəsində məhəlli vəhşiləri sakit etməyə “insaniyyət, vəhşiyət” yoluna çəkməyə cəhd etməsinlər və bunun nəticəsi olaraq yüzlərcə, minlərcə əlsiz-ayaqsız, bacarıqsız əhalini oda dutub top-tüfəng nişanəsi etməsinlər. Bu günahların, bu “səxavətlərin” hamısına da insaniyyət, ırfaniyyət hərgah onlar bu növ vəhşiliyə razı olurlarsa” (Vəzirov 2001, 101).

Göründüyü kimi, Vəzirov Avropanın Şərq xalqları üzərində hansı hərbi, siyasi-ideoloji oyunlar oynadığını dəqiq və əsaslı şəkildə göstərə bilməmişdir. Xüsusilə də avropalıların hərbi yolu ilə işğal etdikləri Şərq ölkələrinin sərvətlərini, var-dövlətini çapıb-taladıqdan sonra, onlara dini moizələr oxuyub, haqq yoluna dəvət etmələrini çox ustalıqla ifadə etmişdir. Vəzirov göstərirdi ki, əvvəllər Xristianlıqla Asiya, Afrika xalqlarını maddi və mənəvi anlamda müstəmləkə vəziyyətinə salan avropalılar hazırda bunu insan haqları, demokratiya pərdəsi altında etməkdədir.

Əslində, Qərb iki əsrdir, milliyyətçilik və dini məzhəbçilik ideyalarından çox üstün səviyyədə yararlanmaqla yalnız dünyada supergüclərdən olan hər hansı müsəlman dövlətini (Osmanlı, Səfəvi və b.) deyil, eyni zamanda, İslam dünyasının özünü də başsız, ya da lidersiz vəziyyətdə qoymuşdur. Qərb üçün ilk növbədə, İslam dünyasında mövcud olan istənilən supergüç bir təhlükə mənbəyidir. Şübhəsiz, bu “təhlükə” heç də dünyanı məhv edəcək nüvə başlıqlarına sahib hər hansı bir müsəlman dövlətinin ortaya çıxması ilə bağlı deyildir. Əsas “təhlükə”, artıq bir əsr yarımından çoxdur ki, dünyada alternativsiz olan Qərb-xristian dünyası üçün yeni bir güc mərkəzinin formalaşma bilməsidir. Əslində, Qərbdə – Avropada Çin və Rusiyadan bir o qədər də narahat deyillər, nəinki İslam dövlətlərindən birinin, yaxud bir neçəsinin bir yerdə yeni güc mərkəzinə çevrilməsindən. Ona görə də İslam dünyasının əsas nöqtələrindən biri olan Yaxın və Orta Şərq bir əsrdən çoxdur ki, dini və milli zəmindəki müharibə ocaqlarından qurtula bilmir, üstəlik, müharibə ocaqlarının artma təhlükəsi vardır.

İki əsrə yaxındır ki, qərbsayağı millətçiliyə və dini məzhəbçiliyə yoluxmuş türk-Turan, o cümlədən İslam dünyasında sosial-siyasi proseslər xoşagəlməz istiqamətdə inkişaf etmişdir. Belə ki, dini məzhəbçilikdən yaxa qurtarmamış qərbçi milliyyətçiliyə yoluxduq, bununla da adət-ənənələrə münasibətdə bir çox hallarda lüzumsuz olaraq qərbləşmə yolu tutduq. Yemək süfrəmizdən tutmuş, ailədaxili əxlaqi dəyərlərdə qərbləşməyimiz ona gətirib çıxarmışdır ki, türk keçmişimizlə fəxr etməkdənsə, qərbləşməyə qədərki bütün tarixdən, az qala, imtina etmişik. Guya, yalnız Qərb arealına, ya da indiki anlamda Avropaya inteqrasiya ilə mədəni və sivil olmaq mümkün imiş. Bu anlamda, qərbləşmək üçün adət-ənənələrimizin üstündən amansızcasına xətt çəkmişik. Qərbləşməyin ilk dövrlərində zahirən, daha sonra mənəviyyat

baxımından da onlara oxşamağa başlamışıq. Qərbsayağı müasirləşmə, modernləşmə, postmodernləşmə milli-dini mənəviyyatımızı zədələmişdir. Geyimlərimizi və məişət həyatımızı qərbləşdirməklə sivil, mədəni və müasir insan olacağımızı zənn edərkən, dərin bir uçuruma yuvarlanmışıq. Yad bir cəmiyyətin əxlaqı nə qədər parlaq olursa-olsun, o, həmin toplum üçün keçərlidir. Bu anlamda Erol Güngör doğru yazır ki, əxlaq bir cəmiyyətdəki insan münasibətlərinin, yaşam tərzinin məhsuludur: “Batılılaşma hərəkətlərindən öncəki türk cəmiyyətində böyük əksəriyyətin həyat tərzini əks etdirən və fəvqəladəahəngli bir kultür və əxlaq nizamı vardı. Bu nizam öz içində çox müəcanis və yetərli olmaqla bərabər, dəyişən bir cəmiyyətin yeni həyat tərzinə uyğun bir gəlişmə, qeydetmədir. Türkiyədəki modernləşmə hərəkətləri Qərb dünyasının inkişafında amil olan həqiqi mədəni gəlişmənin nəticəsi olan yaşama tərzlərini almaq yoluna getdiyi üçün türk cəmiyyətinin mədəniyyət səviyyəsi ilə mənəvi qiymətləri arasında böyük bir uzlaşmazlıq doğurmuşdur” (Güngör, 2003, 23-24).

H.B.Vəzirov “Panislamizm məsələsi və ermənilər” məqaləsində isə avropalıların həm “panislamizm” anlayışını necə sui-istimal etdiklərindən, həm də ermənilərdən maşa şəklində istifadə edərək, islamlığa qarşı apardıqları mübarizənin fərqli üsullarından bəhs etmişdir. Vəzirov öncə “panislamizm” anlayışından avropalıların qorxuya düşərək, ondan necə sui-istifadə etmələrinə aydınlıq gətirmişdir: “Panislamizm” sözü bəzi müfsid rus, erməni və əcnəbi sahib qələmlərinin dövlətindən qəzetələrə və cəridələrə o qədər yazılıb ki, indi bu söz bizim aramızda bir növ türkləşib. İndi bu sözü hamı qərinə ilə başa düşür. Bununla belə genə bu sözün barəsində bir neçə kəlmə izahat verməmiş əsl mətləbə keçməyi münasib bilmirik. “Pan” ləfizi qədin yunan sözüdür. Mənası da “hamı”, “birlik”, yəinki, ərəb ləfzilə işlənən “ittihad”dır. “Panislamizm”ə gəldikdə buna “hamı islamın birləşməsi” yəinki, “İttihadi-İslam” deyiləcək” (Vəzirov, 2001, 125). O yazırdı ki, neçə yüzillərdən bəri Avropa siyasətçilərini məşğul edib, gecə-gündüz fikirlərə, qorxuya salan böyük məsələlərdən biri də həmin bu “panislamizm” deyilən məsələdir: “...Çox alimlər, çox siyasilər, çox yazıçılar bu məsələnin dəfinə, Yevropanın gözündə bir ağ ləkə hesabında olan bu azarın rəf və dəf olmasına gecə-gündüzlər ömür sərf edib, cildlərcə kitablar yazıb, yüzlərlə iclaslar qayırbılar. “Panislamizm” məsələsi vaqiən də Yevropa üçün ən qorxulu, bəlkə Yevropanın varlıq və yoxluq məsələsinə hökmfərma bir məsələdir. Hərgah vaqiədə bu məsələ indi ortalıqda olmuş, varmı, yoxdumu, bunu biz aşağıda ərz edərik. İndi bunu da demək istəyirik ki, bu məsələ ümum Yevropa üçün nə qədər qorxulu və təhlükəli bir məsələ isə də, Yevropa dövlətləri bu

məsələni ancaq şəxsi qərəzlərindən, şəxsi arzularına nail olmaqdan ötrü işlədirlər” (Vəzirov 2001, 126).

Vəzirova görə, Avropa dövlətlərindən birinin müsəlman dövlətlərindən biri ilə bir haqq-hesabı olan kimi, yadlarına “panislamizm” məsələsi düşür. Çünki artıq Avropa dövlətlərində müsəlman dövlətlərindən birini qəsb etmək, yağmalamaq üçün “panislamizm”ə qarşı cəbhə açmaq adət almışdır. O yazırdı: “...Ticarət cəhətdən bir müsəlman torpağın qəsb etmək üçün, bir yerdə bir müsəlman həqqin payıml etmək üçün arada bağladıqda qabaqca Yevropa dövlətlərindən hər hansı olsa bir “panislamizm” deyib çıxırmağı müsəlmanlara nisbət olunacaq haqsızlığa bir müqəddimə də bəlkə sair dövlətlərdən birisində insaniyyət və həqqaniyyət hissi olub, bu işə müdaxilə etdiyi qorxusundadır, elə ki, müsəlman məmləkəti qəsb olundu, hüququ payıml olundu, qurtardı, “ziyalı”, “vətənpərvər” Yevropa dövləti öz muradına çatdı, panislamizm məsələsi də haman dövlətdə yatıb qalır. Demək ki, bu məsələni Yevropa dövlətləri özləri üçün bir qəsblik, bir oğruluq silahı qayırbılar. İngilis Misiri, Hindi, Ədəni, Bəhreyn tərəfi və sairələrin qəsb edib ələ gətirdiyi vaxtlar müttəsil “panislamizm” deyib çağırırdı. Naili-mərəm olandan sonra bu səs İngilisdən müddəti-mədid çıxmadı, hələ bəlkə bu dövlət özün müsəlmanlara nisbət bir növ dostluqda da göstərmək istədi” (Vəzirov 2001, 126).

O yazırdı ki, “panislamizm” məsələsindən ingilislər kimi fransızlar, hollandlar, ruslar və başqa millətlərin faydalandıqları bir zamanda, müsəlmanların böyük əksəriyyəti “İttihadi-İslam”dan xəbərsiz, uzaq olublar. Vəzirov yazırdı: “Lakin müddətlərdən bəri İslamın içərisi özün, dışarısı özgələrin yandırır. İttihadi-İslam nədir ki, rabiteyi-İslamdan, İslamın harada olub-olmamasından, İslam nə qədər olub-olmadığından böylə müsəlmanların yüzdə doxsan doqquz bixəbərdir. Bu bixəbərləkdən əlavə “İttihadi-İslam” o yanda dursun, aralarında “ixtilafi-İslam” dəxi cari olmaqdadır. İslam aləminin iki müqtədir dövlətinin arasında bir neçə sajin yerdən öteri əmələ gəlmiş soyuqluq hələ də davam etməkdədir” (Vəzirov 2001, 126).

Vəzirov vurğulayırdı ki, müsəlman dövlətləri arasında, əslində, İslam birliyi olmadığı halda, avropalı ideoloqların, qəzetçilərin bundan bəhs etməsi də təsadüfi deyildi: “Bir böylə ixtilafımızın bir-birimizdən bixəbərliyimizin vücudilə öz aramızda nəinki bir ittihad, hətta bir-birimizə nisbət bir məhəbbətə və meylə malik olmadığımızla böylə genə əcnəbilər bizim adı var, özü yox “İttihadi-İslam”ımızdan həmişə həyəcan, həmişə mütəfəkkirdirlər. Və İslam səmtinə dolandığı hər bir tazə hərəkətə, tazə cünbişə, siyasi əlaqəyə, tərəqqi və təməddünün hər bir guşəsinə, küncünə yapmaqda yevropalılar bir “panislamizm” vəqiəsi görmək, “panislamizm” vəqiəsi görməyi, “panisla-

mizm” heykəlini vücuda gəlməsi ilə bir-birin qorxuzmağı adət ediblər” (Vəzirov 2001, 127).

Mütəfəkkir bildirirdi ki, Yaponiyada təzə din axtarmaq üçün hazırlanan “Din axtarışı məclisi”nin təklifləri belə panislamizm məsələsi ilə məşğul olan Avropa üləmasını ciddi şəkildə narahat etmişdir: “Bu məclisə Yevropanın və Amerikanın hər qitəsindən, hər yerindən ruhanilər hazırlanmağa, xristian üləmanın hər sinfi bu meydana qədəm qoyub bacarsalar Yaponiya kimi müqtədir bir tayifəni öz tərəflərinə çəkmək qəsdı yevropalıları heç bir xətər və əndişəyə salmadı. Katolik məzhəbi tərəfdarları Yaponiyaya yüzrlə misyoner hazırlamağına, lüteranların mübəlligləri pişəzvəxt gedib orada özləri üçün mənbər sazlaması, ortadoks (pravoslavını) məzhəbinin misyonerləri bir para mövqufata da nail olması nəzərə almadı. Amma Misirdən, Hindistandan, Osmanlı və İrandan üç-dörd üləmanın adı Yaponiyaya getmək niyyətilə çəkildikdə guya ki, ozayi-dünya mənqəlib oldu. Guya ki, yerlər dağılıb göylər yerə töküldü. İslam tərəfindən vurulan beş-on qələm yevropalıların beyninədək işləyib, cəmi Yevropa cəraidin bir vəlvələyə, bir həyəcana saldı. Halbuki o etayi Şərqi-Asiyada olan Yaponiyanın xəvəh millət və qövmiyyətə, xah adət və əxlaqca İslam olması, təzə bir din axtararsa, İslamdan artıq ona yaranan, karına gələn bir məzhəb olmamağı təbii bir işdir, bəinhəmə yevropalıları genə “panislamizm”, “pantürkizm” deyib çıxırışmağa başladılar” (Vəzirov 2001, 128).

Vəzirov yazırdı ki, Avropa və Amerika xaçpərəstləri panislamizm məsələsinə xaçpərəst və islamlıq arasında mübarizə rəngi verirlər: “Panislamizm” məsələsinə qədər siyasi bir məsələdə buna məzhəb rəngi verməkdən Yevropa və Amerika siyasiyunlarının genə ümdə qəsdı əvam cəməti də siyasət içinə artıq müdaxilə etməyən əvamı da məzhəb adına xaçpərəstlik naminə bu işə qarışdırıb, hamını birdən bu işin qabağın alınmağa çəkməkdir. Məzhəb məsələsi əvam nəzərində nə qədər əhəmiyyətli, nə qədər həyəcan götürən olduğunu siyasiyunlar kəmalınca düşünüb öz işlərinin getməgi üçün bəzi vaxt məzhəbi əllərində bir silah qayımağa can atırlar. Halbuki haman məzhəbə, dinə onların əksərinin bilmərrə etiqađı yoxdur” (Vəzirov, 2001, 129-130).

Vəzirova görə, son vaxtlarda panislamizm barəsində Avropa və Rusiyadan daha çox erməni yazarlarının, erməni qəzetlərinin canfəşanlıq göstərməsi də təsadüfi deyil, əksinə, həmin dairələr tərəfindən dolayısı ilə davam etdirilməsidir: “Erməni qəzetə və yazıçıların bu barədə çıxır-bağır dəxi siyasət cəhətindən çıxır-bağır ilə Yevropa, Amerika siyasiyunlarının yazısına, onların tədbir və təhrikinə bənzəyir. Bunların yazıları məxsusi bir ədavəti, məxsusi bir bəzz və inadı bürüzə etmək üçün verilən donoslara,

şeytanətlərə çox bənzəyir. Məşriq zəmin əhalisinə məxsus olan bir həssaslıq sifətinin əla dərəcəsində duran erməni tayifəsi panislamizm məsələsi adına hər bir xırda xüsumatı, birisilə bir ticarət işində də bir gileyi olsa bu ad ilə həməən gileylisindən intiqam almaq fikrinə düşür. Qabaq illərdə olan erməni-müsəlman vuruşmalarında “İttihadi-İslam”ın heç bir münasibəti olmadığı halda, erməni qəzetələri və yazıçıları bu işə panislamizm libası geydirməyə nə qədər can atdıqların dübarə yazmağa ehtiyac yoxdur” (Vəzirov, 2001, 130).

O yazırdı ki, ermənilərin “panislamizm” məsələsindən bərk-bərk yapışib, onu istənilən məsələdə öz maraqlarına uyğunlaşdırmağa çalışmaları, artıq heç kəs tərəfindən sirr deyildir. Belə ki, 1905-1906-cı illərdə baş vermiş erməni-müsəlman münaqişəsinin, artıq geridə qalmasına baxmayaraq, ermənilər hər fürsətdə “panislamizm” deyib, bütün dünyanı müsəlmanların, türklərin üzərinə qaldırmağa çalışırlar. Vəzirov bildirdi: “Ermənilərin bizə nisbət qəlbi ədavətləri rəf olmağa dəlalət edən maddələrdən birisi də genə hər gün yeri düşdükcə qəzetələrdə “panislamizm” deyib öz aləmlərində özgələri bizim üstümüzə sövq etmək, bizi cəmi xaçpərəst aləminə bir ədu, mübin göstərmək niyyətindədir. Bu axır vaxtlarda erməni qəzetələrinin yazdığına görə Osmanlı dövləti ermənilərə nisbət genə bir para şəxsiyyətlərə, bir para əziyyətlər etməyə şüru edir, bunu dəstavüz qayırib erməni qəzetələri “panislamizm” məsələsini ortaya salırlar. Amma bunu deməliyik ki, bir-iki il bundan irəli Rus dövləti də erməniləri incidirdi. Bəs bu nədən idi? Bu da panislamizm idi? Firənglər (fransızlar – F.Ə.) mərəkeşliləri sıxır, dünyanı onların başına dar edib, bu da, yəqin “panfirəngizmdir?”. Daşnaksaqanlar illər üzunu Qafqazı bir qan dəryasına döndəriblər. Xah öz tərəflərindən, xah müsəlman tərəfindən hədsiz-hesabsız fəqir-füqəranı ac-susuz, bisahib, biçarə qoydular. Bu da yəqin “panermənimiz”dir?” (Vəzirov, 2001, 130-131).

İctimai-siyasi xadim izah edirdi ki, əgər Osmanlı dövləti ermənilərə bilərəkdən zülm edibsə, onda ermənilərin bu dövlətin idarəsindən ermənilərə və digər millətlərə etdiyi zülmündən danışmağa, yazmağa haqqı var: “Böylə eyləməyib hər bir zərrəcə işlərə “panislamizm” adı qoymaqla ermənilər ümum İslama ədavət göstərib onlardan donos etməyin sübuta yetirir. Bu axır vaxtlarda İranda əmələ gələn hərəkət əhrarənəlikdə bəzi yerləri erməni yazıçılarına xoş gəlməyib bu hərəkətlərində adın “panislamizm” qoymağa onları vadar etdi. Necə ki, yuxarıda zikr olundu müsəlmanda hər bir tərəqqi və irəli getmək əlaməti görüdükdə erməni yazıçıları bunun adın “panislamizm” qoyub özgələrin nəzərin oraya cəlb etməyə çalışırlar... Eyni surətdə iranlıların bəqədri imkan öz mətalarına (mallarına) rəvac verib ayrı yerin mətainə möhtac olmamaq niyyəti-müqəddəskaranəsinə bir “panislamizm” rəngi verildi” (Vəzirov, 2001, 131). Vəzirov yazırdı ki, həqiqətdə isə hazırda

müsəlman ölkələrində “panislamizm”, ya da “İttihadi-İslam” yoxdur. O ümid edirdi ki, “İslam birliyi” olacaq, olanda da Avropa, Rusiya və Amerikadan gizli tutulmayacaq: “İndi hər bir ictimai üçün hürriyyət tamam hər yerdə hökmfərmədir. Ermənilərin qantökən, aləmi bir-birinə vuran Daşnaksaqan fırqəsinin hamısı, açıq-açıqına öz məramnaməsin, öz etiqadın söylədiyi halda müsəlmanların da bir tərəqqi və təalınamə “İttihadi-İslam”i olsa heç kəsdən gizləməyəcək, dəxi donosa və şərərətə bilmərrə ehtiyac yoxdur” (Vəzirov, 2001, 132).

Bütün bunlardan belə nəticə çıxarıyıq ki, Vəzirov “panislamizm” məsələsini obyektiv dəyərləndirib, bununla bağlı, xüsusilə də ermənilərin, o cümlədən erməni daşnaklarının uydurmalarına tutarlı cavablar vermişdir. Hər halda, ermənilərin “panislamizm” məsələsindən sui-istifadə etdiyini hərətərflü şəkildə əsaslandırmağı bacaran Vəzirov açıq şəkildə bunu “Qərbin türk-İslam dünyasının qarşı siyasi-ideoloji oyunu” adlandırmışdır.

Qeyd edək ki, müsəlmanların siyasiləri, ziyalıları bu dünyada “İttihadi-İslam”ı ortaya qoya bilməsələr də, onların bütün qoçuları bir araya gəlib, hər gün 3-4 dörd müsəlman öldürməklə o dünyada buna “nail olmuşlar”. O, müsəlman qoçuların dilindən yazırdı: “Bu günlərdə Bakıda hamı qoçuların istər bakılı, istər iranlı, istər qarabağlı, hər haralı olacaq-olsun böyük bir cəmiyyət əmələ gəldi. Şurada danışdılar ki, balam, bu böyüklər bizim millətin evini yıxdı. Bunlar yüz ildir ittihad, birlik, nə bilim nələr deyil bir şey də qayıra bilməzlər, indi gərək bu işə biz özümüz tez birtəhər əncam çəkək, böylə olmaz, millət əldən getdi. Gərək yaxşı bir İttihadi-İslam qayıraq. Bu ittihad da bu dünyada əmələ gəlməyəcək, gərək o biri dünyada qayıraq. Ona görə qət etdilər ki, gecədə beş-üç müsəlman öldürüb, göndərsinlər o dünyaya ki, onlar o dünyada birləşib İttihadi-İslam məsələsini başa gətirsinlər. Ümidimiz var ki, bu dayaq rəftar eyləsələr bu yaxın vaxtda müsəlmanlar hamısı yığışa o dünyada doğrudan da ittihad əmələ gələ, bu ittihadə dəxi heç kəs mane ola bilməz. Ermənilər min panislamizm deyibbağırınsınlar da bir şey qayıra bilməzlər. Çünki o dünyada nə polisə yox, nə jandarm yox, əhalinin də hamısı bu duruş tutsa müsəlmana dəxi buradan yaxşı “İttihadi-İslam” yeri ola bilməz...” (Vəzirov, 2001, 134).

Vəzirova görə, müsəlmanların bir qüsuru da odur ki, əlimizdə olan işləri, yerli idarəetməni öz soydaşlarımızdan, dindaşlarımızdan çox xaricilərə etibar edirik. O yazırdı: “Biz müsəlmanların ümdə bir qüsuru da budur ki, biz heç vaxt öz tayifəmizdən, öz millətimizdən olan adamları, istər ən ali məktəbdə təhsil etmiş olsun, istər ən müqtədir və kargən bir adam olsun, bəyənmerik və əlimizdə olan işləri onlara həvalə etməyi özümüzə kəsir, şani-həqarət hesab edib, ən balacaən bir zəif işi ki, onu cüzvi savadı olan bir

müsəlman da apara bilərdi, külli bir məvaciblə xaricilərə verməyə ciddi-cəhd edəyirik. Bu sifət Qafqaz müsəlmanlarının hamısında varsa da, Bakı müsəlmanlarında Qafqaz müsəlmanlarının hamısınca var. Şəhərimizə rəis (qlava) üzv, ya sekretar lazımsa əlhəmdülla, özümüzün yaxşı oxumuşlarımız, ali məktəblər qurtarmışlarımız, həkimlərimiz, injinerlərimiz, vəkillərimiz və sairələri də var” (Vəzirov 2001, 138). Ona görə də Vəzirov təklif edirdi ki, artıq bitərəfliliyi bir kənara qoyub, Bakı Şəhər Dumasına üzvləri, ancaq müsəlmanlardan seçmək zamanıdır.

Vəzirov “Ögey oğul” məqaləsində yazırdı ki, Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra, Qafqaz müsəlmanları, əsasən, çarlıqdan ögeylik görmüşlər. Hətta I Rusiya inqilabı, onun nəticəsi kimi meydana Dövlət Duması Qafqaz, xüsusilə Qafqaz müsəlmanlarına münasibətdə ögeyliyi aradan qaldırmış deyildir: O yazırdı ki, buna nümunə Dövlət Dumasının Qafqazın aclıq və qəhətlik çəkən əhalisinə yardım etməkdən imtinasıdır. Belə ki, Dövlət Dumasının radikal-şovinist rus deputatlarından Sokolov, Menşikov və başqaları öz düşüncələrinə görə, üsyankar Qafqaz əhalisinə yardımı uyğun görməmişlər. Vəzirov yazırdı: “Qafqazı həmişə bir üyançı, Rusiya nisbət bir qeyri mötəbər qələminə vermək müalimləyi-şeytanəkaranələri qıraqda dursun, haman bu həriflər Qafqazda sair Rusiya əhalisi kimi fəlakətdə və qəhətdə olanların aclıq və yoxsulluqlarına etina etməyi bunların bir ədu insan, bir insan cildində şeytan olmaqlarına dəlalət etməzmi?” (Vəzirov, 2001, 141). Vəzirova görə, bu kimi qatı rusçu deputatların Qafqaza, Qafqaz əhalisinə ədavət bəsləmələri gec-tez öz əks-sədasını tapacaqdır.

O yazırdı ki, “Tazə həyat” qəzetinin islamlıq, İslam birliyi yolunu tutması, Qurana tərəfdar çıxması yavaş-yavaş rus, erməni və digər əcnəbi qəzetlərə xoş gəlməməyə başlamışdır: “Mən əvvəldən müdirə deyirdim ki, qardaş, sən böylə sözləri yazırsan, ruslara, yəhudilərə, ermənilərə, hətta atəşpərəstlərə də bu xoş gəlməz. Onlar hamısı deyir ki, İslam zidd yoldur, gərəkdir ortalıqdan götürülə, qulaq asmırdı” (Vəzirov, 2001, 145).

İslamlıq və onun yeni mərhələsində İslam-türk birliyi

Vəzirova görə, millətdən, İslamdan yazan ziyalılar, sözün həqiqi mənasında, ziyalı olmalı, millət və İslam dini naminə “hürriyyət”, “azadlıq”, “ədalət”, “müsavilik” və sair anlayışları doğru izah etməlidir. O, özü də həmin anlayışlara izahlar verməyə çalışmış, ilk növbədə, “hürriyyət” və “azadlıq” məfhumları üzərində dayanmışdır: “Hürriyyəti-ədyan və vicdan və əfkar hər kəsin öz insafı cəhətinə, hər kəsin din qəbul etməkdə və hər kəsin fikir etməkdə muxtar və azad olmağını göstərir. Lakin muxtariyyətin müqabilində

bir növ məsuliyyət də var, olur ki, birisinə onun insafı oğruluq, bir qəbih əməl olmadığını göstərsin. Lakin bunun insafı bunu böylə deməklə bu kişi oğruluğa iqdām etdikdə qurilərin insafı da onlara bu kişi tutduğu əməlin xilafı-insaniyyət olduğun göstərib, onu məsuliyyət altına aldıra bilir. Odur ki, hürriyyət ancaq o vaxt gözəl və məmduhdur ki, o hürriyyətdən özgəyə zərər gəlməsin. Hürriyyət və azadlıq sözü, bu sözü layiqincə düşünən, buna layiqincə rəftar edən şəxs üçün ən böyük bir übudətdir. Çünki hər bir azad şəxs gərək özünün cəmi hərəkat və ətvarını bir sayaqda ölçüb-biçsin ki, onun azadlığı heç kəsin azadlığına zərrəcə zərər və əziyyət yetirməsin. Azad və hürri şəxs gərək hər bir söz danışanda, hər bir iş iqdām edəndə, hətta birfikri edəndə də baxsın ki, bunun bu azadlığı və hürriyyəti qeyrilərinin azadlıq və hürriyyətinə ziyan yetirməyəcək. Budur ki, əsl hürriyyətilə layiqincə rəftar edən şəxsədən, əbəd və qul kimsə yoxdur” (Vəzirov 2001, 151-152). Ona görə İslamda da deyilir ki, hər bir kəs hürriyyəti-viddandan çıxış edərək öz insafı əsasında düz gördüyü hər hansı bir dini, yolu seçə bilər (Vəzirov 2001, 153-154).

Vəzirov daha sonra “ədalət” anlayışını şərh etmişdir: “Ədalət – yəni adil olmaq, yəni hamı üçün bir mizanda, bir çəkiddə olub, hər bir kəslə kişi öz nəfsilə rəftar edən kimi rəftar etmək. Adil olan şəxs gərək heç vaxt özü ilə qeyrilərin arasında bir təfavüt qoymasın, əla dərəcədə bitərəf, hamıya bir nəzərlə baxan, hər nəyi özünə rəva bilirsə, özgülərə dərəva bilən bir adam olsun. Bu qayda necə ki, ayrı-ayrı şəxslərin arasında cari olur, amirlər ilə məmurlar, tabelər ilə mətbuələr arasında da gərək caiz olunsun” (Vəzirov, 2001, 151-152).

O, “müsavət” anlayışını isə belə izah etməyə çalışmışdır: “Müsavət – bərabərlik, yəni hamı hüquqi-insaniyyətdə bir mənzilədə, bir mazanda bərabər olmaq, bir insan dünyaya gəldikdə qeyri insandan mütəfavüt olmur. Haman bu təfavütsizlikdə onunla həmişə bazi qalmalıdır. Əlbəttə, bundan bu çıxmaz ki, mən bir qeyrisilə bərabər olduğuma görə ondan hər nəyi varsa, ona da şərikəm. İkisi də bir halətdə, bir azahda anadan olmuş uşağın birisi səyi, qeyrəti, zəhməti, yəni ittifaqların cəmi gəlməgi sayəsində ali bir mərtəbəyə çatdıqda, o biri tənbel, biqabiliyyət, biqeyrət onunla şərik olmaq iddiasına düşməyi əbləhanə bir təmännadan qeyri bir şey deyil. Amma bununla böylə mən dövlətliyəm, sən kasıb, mən bəyəm, sən rəiyyət, mən savadlıyam, sən savadsız deyib özündən əksiyyəni həmişə məhdud, həmişə təzyiqdə saxlamaq da əbləhanə bir hərəkatdır. Bir para cəhətlər var ki, onlarda insanlar hamısı bərabər bir mizanda müsavi, bərabər bir dərəcədə haqlıdırlar. Havaya, suya, fikri etməyə, danışmağa, tərəqqi fikrinə düşməyə, millət üçün müalicə axtramağa və sair çox şeylərə hamı insanların bir mizan, bir dərəcədə həqqi

var. Bu işləri axtarmaqda insanların hamısı müsavidirlər. İnsanlar arasında insanlıqları cəhətindən heç bir təfavüt ola bilməz. Filankəs ağzadədir, bununla belə rəftar, amma filankəs kasıbzadə olduğuna görə onunla ayrı bir sayaq rəftar etməməlidir” (Vəzirov, 2001, 152-153).

“Damarlarında islamlıq və onunla mərdanəlik və qəyyumluq qanı axan şəxslər...” (Vəzirov 2001, 161), Vəzirova görə, islamlığın nə dərəcədə aliliyini, onun insanlıq dini olmasını yaxşı anlayırlar: “Biz müsəlmanlara gəldikdə, bizim boynumuzda həm insanlıq, həm islamlıq təklifləri var. Hərgah biz öz insanlıq və islamlıq təklif və borcumuza layiqincə əməl etsək, yer üzündə əvvəlinci xoşbəxt və mütərəqqi tayfa olardıq” (Vəzirov, 2001, 164). Bu baxımdan o, 1907-ci ildə qurulan “Səadət” cəmiyyətinin təşkilində islamlıq və insanlıq ideyalarının gözlənilməsini vacib hesab etmişdir. Vəzirov onu da təklif edirdi ki, bu cəmiyyətin rəyasətində yalnız ruhanilər deyil, qabqacıl görüşlü ziyalılar da təmsil olunmalıdırlar (Vəzirov, 2001, 164).

Vəzirov “Müsəlmanların gələcəyi” məqaləsində islamlığın, İslam birliyinin gələcəyinə ümidlə baxdığını, bu anlamda ümmətçiliyin heç də millətçiliyin kölgəsində qalmasına inanmadığını izah etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, cəmiyyətlərin tərəqqi, ya da geriləməsində milliyyətin, coğrafiyanın, yoxsa dinlərin və digər amillərin olması həmişə üləmalar, filosoflar tərəfindən mübahisə obyektinə olmuşdur. O yazırdı: “Torpağın, abu havanın, cinsiyyət və millətin, insanların tərəqqi və təəlisinə və ya bunların müqabili olan geriləməsinə daxli olub, olmamağı böyük bir mübahisə bəhsidir. Keçmiş əsrin ən məşhur üləmalarından Volter deyir ki, ümmətlərin təbiəti haqqında iqlimlərin, abu havanın, bəlkə cinsiyyət və qövmiyyətin heç bir daxli yoxdur. Vaqedə böylə görürük bir vaxtında mərifət, sənaye, elm və ixtiraat ilə məşhuri-cahan olan Yunanıstanda iyirmi əsrdən bəridir dəxi nə anaqriyonlar, nə aretalistlər, nə arxilidlər, nə sokrat və bokratlar dəxi baş göstərmir, halbuki, torpaq haman torpaq, hava və su haman, irslik, cinsiyyət və qövmiyyət genə haman, eyni surəti Rim, ya Roma torpağında görüyoruz, bu torpaqdan dəxi Sissiron, Timif, Qaton kimi şəxslər çıxmıyor” (Vəzirov, 2001, 166-167).

Bütün bunlardan sonra Vəzirov belə bir nəticəyə gəlir ki, millətlərin tərəqqisi və tənəzzülü məsələsində havanın, torpağın, cinsiyyətin mühüm rolu yoxdur, əgər varsa da, çox cüzi olubdur: “...Əsl səbəb isə millətləri, qövləri haldan-hala dəyişib, birini hökmdar, digərini fərmanbərdar yerinə qoyan maddə həməən tək-tək insanlarda, heyvanlarda, bəlkə nəbatatda gördüyümüz təvəllüd və tövliid dünyaya gəlib, müəyyən bir müddət ömür sürüb, nəsil qoyub, öz əməlini, öz nəslinə həvalə edib getmək məsələsidir. Bir az da açığı, ölmək və dirilmək məsələsidir. Bir insan dünyayə gəlib toxum salmağa,

özündən sonra bir nəsil qoymağa ki, o nəsil onun nəslinin bəqasına bais olacaq. Bu nəsil məsələsindən xatircəm olandan sonra dünyadan mürəxxəs olmağa, arxayın çəkilib getməyə, “dəxi mənim burada işim yoxdur, mən öz işimi tamam etdim” deyib getməyə həm özü hazırlaşır, həm də onun dövrübərində olanlar onu köçməyə, dəxi qalanların yerin dar etməyə heç kəsə müyəssər olmaz” (Vəzirov, 2001, 167).

Onun fikrincə, millətlər də insanlara bənzəyirlər; ya bəzi insanlar kimi ömür sürüb heç bir toxum qoymadan gedir, ya da ömür sürməklə yanaşı, özündən sonra toxum qoyaraq gedirlər. Vəzirov yazırdı ki, bu halda İslam dininə tapınan millətlərdən ərəb və farslar uzun ömür sürdülər və nəsil də qoyub-getdilər, nəsiləri də baqi və düşdükləri torpaq həmin ata-babalarının yaşadıkları torpaqlardır: “Türk qövmi isə bir müddət ömür sürdü isə də bu ömür çox gödək, çox müxtəsər oldu. Amma qoyduqları nəsil hər bir cəhətdən salamat, toxum düşən torpaq haman tayifənin əvvəldən yaşadığı və ata-babadan nəşvünüma etdiyi torpaq oldu. Nəsilə, toxumsa hədsiz-hesabsız Fərat və Şət sahillərindən başlamış Saxalinə vilayətinə, Ural dağlarından tutmuş Xətayə, Çinə, Zindüşəbə cəzirəsinədək hamısı Türk qövmidir. Bu böyük, sabit, şücaət və hüsn-təbiətilə məşhur tayifə İslama peyrəv (qəbul edən) olanların qism ezamidir. Türk qövmi, nəslə bu vaxta kimi uşaqlıq, tufulət ələmində yaşayırdısa da, indi bu qövmidə bir hərəkət, fəvqəladə bir həyəcan, fəvqəltəsəvvür kəmalınca görünməkdədir. İslama peyrəv olanların hamısına bir nicat, bir sahilə çıxmaq, özün Yevropa dırnağından, pəncəsindən qurtarmağa, bir təlaş və səy gözlənsə, ancaq bu qövmdən gözlənir” (Vəzirov, 2001, 168-169).

Deməli, Vəzirov müsəlmanların gələcək erasının türklərə bağlı olduğuna, ancaq onların qeyrət və səyi nəticəsində Qərbin təhlükəli oyunlarından xilas olacağına ümid etmişdir. Başqa sözlə, “Avropa cəngindən və pəncəsindən məşriqi-zəmin əhalisini qurtarmaq məsələsi” təbiət məsələsi olduğu qədər, eyni zamanda türklərin islamlığı da əsas tutaraq xilas yolunu göstərməsi ilə bağlı olacaqdır. Vəzirov yazırdı: “Budur ki, biz ərz edirik: Bir tərəfdən yevropalıların məcburən hər kəs üzərinə çəkilməyi (yəni Vəzirova görə avropalıları gec-tez müstəmləkə halına gətirdiyi ölkələri tərək edəcəklər – F.Ə.), bir tərəfdən də Şərq əhalisi Türk qövminin hərəkəti-fəvqəladəsi sayəsində müsəlmanlıq bayrağı altında birləşib onların tez üzərinə çəkilməyinə səy etməsi cəmi yer yüzünün müsəlmanların yaxın bir zamanda birləşdirib ən müqtədir, ən nüfuzlu bir səltənət qayırtmağına və bu səltənət cəmi yer yüzünə hökm fərma olmağına heç bir şək-k-şübhəmiz yoxdur” (Vəzirov, 2001, 169).

Vəzirov “Müsəlman müəllimlərinə açıq məktub” məqaləsində yazırdı ki, İslam-türk aləmində millətin, islamiyyətin oyanışı, maariflənməsi və birliyi üçün indi müəllimlərə daha çox ehtiyac vardır. Onun fikrincə, məktəblər millət və milliyyətdən, İslam və islamiyyətdən layiqincə xəbərdar şagirdlər yetişdirsə, o zaman dost sevinər, düşmən isə kədərlənər: “Bilin və eşidin ki, ən böyük məsuliyyətiniz gələcək tarix yanındadır. Millətin gələcəyi külliyyətin sizin hümmətinizə bağlıdır. Qeyrətiniz və səyiniz sayəsində millət və onunla bağlı islamlığımız bir sahili-nicata, bir caddə fəlahə qədəm qoyarsa, adlarınız qızıl xətt ilə tarixin ən birinci səhifələrini müəyyən edib, sizləri millət xatirində əbədi dara saxlayacaq. Xudanəkərdə, bunun ziddi baş verərsə, genə haman tarixdə adlarınızı kamali-nifrət və həqarətlə çəkilib həkk olmağından həzər etməlisiniz” (Vəzirov, 2001, 173). Bir sözlə, Vəzirov üzünü müəllimlərə tutaraq deyirdi ki, türklüyün və islamlığın gələcəyi onların əllərindədir. Əgər müəllimlər uşaqlara, gənclərə islamlığı, insanlığı və türklüyü doğru təlim edərlərsə, o zaman onların bu qeyrət və səyləri də səmərəsiz qalmayacaqdır.

O, böyük bir inamla yazırdı ki, müsəlman xalqlarının hazırda başsızlığının, pərişanlığının tezliklə dəyişib bir ittifaqa çevrilməsi şəkşübhəsizdir: “Bizim etiqadımızca bu özah, bu gördüyümüz başsızlıq, pərişanlıq, tezliklə dəyişilib bir ittifaqa, ittihadə, mübəddəl olması bişək, bişübhədir. Özahi-halət dəyişiləcək və dəyişiləcək, əvvəla İttihadi-İslam, ikinci türklülük və Türk qövminin hərəkəti sayəsində İslama pirəv olan bu halda üç böyük qism dövlətlərdir ki, bunlardan ən birinci qism türklər, ikincisi ərəblər, üçüncüsü farslardır. Bu üç millətin hər biri ayrı-ayrı dillərdə danışdığı və söyləşdiyi halda üçü də bir dinə peyrəv olduqlarından aralarında böyük bir münasibət, böyük bir rabitə var, bu üç millət zahirən nə qədər bir-birindən uzaq görünsə də..., bunların arasında qüvvətli və mənəviyyatlı bir rabitə olduğun, bu mənəviyyata, bu rabitəyə, bu İslamca fərz hesab olunan üxüvvətə, qardaşlığa bir az da sığal verilib, islah olunursa, bu yolda bir az da zəhmət və təhəmmül qəbul olunursa, ənihəd İslam məsələsi bitmiş, tamam olmuş məsələlərdən birisidir” (Vəzirov, 2001, 179).

Bu anlamda Vəzirova görə, avropalı alimlərin müsəlman xalqlarının gün-gündən tənəzzülə uğrayıb məhv olacaqları ilə bağlı yazdıqları doğru deyildir. İslam dinində olan bu üç böyük millət birləşsə, avropalıların iddiaları baş tutmayacaqdır. O yazırdı ki, vaxtilə tarixin müxtəlif zamanlarında ayrı-ayrılıqda öz sözlərini demiş bu üç millət hazırda dünyada yeni bir güc qüdrətinə çevrilmək iqtidarındadır: “Bu üç tayfanın üçü də haman əvvəldən tutduqları məkanda yaşamaqda, haman əvvəldə olduqları komitədə davam etməkdədirlər, nə ab və havaları, nə cinsiyyət və

qövmiyyətləri dəyişilmədi. Bu millətlər hər kəs öz vaxtında təkbətək, cəmi dünyanı tutub istila etməyə, cəmi ələmə hökmran, hökmfərma olmağa, müqtədir oldularsa, indi bu üç qövmin üçü də bir yerdə möhkəm bir rabitə sayəsində “həblülməyin” İslama mütəməssil olduğu bir halda dübara sahib qüdrət və nüfuz olmasına niyə şəkk olunsun, anlaya bilmirik” (Vəzirov, 2001, 180).

Vəzirova görə, hazırda müsəlmanların iki başlıca vəzifəsi – 1) yardım və ehtiyacı olan qardaşlarına əl tutmaq; 2) “İttihadi-İslam”a qulluq edib onu gerçəkləşdirmək, – vardır: “İslamiyyətin əsl əlamətləri, fərqləri doğruluq, düzlük, saf qəlblik, qəyyurluq, haqqpərəstlik, səbat və mətanət sahibi olmaqlıq kimi sifətlər olduğu halda infaqi-mal və İttihadi-İslam məsələsinə xidmət etmək İslamın əsliliyi hesab olunsun gərək” (Vəzirov, 2001, 196).

Ona görə hazırda hər iki vəzifəni müsəlmanlar layiqincə yerinə yetirə bilməsələr də, hətta bəzi müsəlmanlar bu yolda saxtakarlıq etsələr də, ancaq ümumilikdə bu yolun sonunda imanlı olan əsil müsəlmanlar qazanacaqdır. Bu anlamda Vəzirov inanırdı ki, başa dinlərə, millətlərə nisbətdə bu gün müsəlman xalqları, İslam tənəzzül içində görünərsə də, əslində, doğru yoldan heç zaman kənara çıxmadığı üçün ən sonda qazanan müsəlmanlar və İslam dini olacaqdır (Vəzirov, 2001, 197).

Bizcə, İslam xalqlarının, xüsusilə də türk, ərəb və farsların bir araya gələrək yenidən dünyanın əsas güc mərkəzlərindən birinə çevrilə biləcəyi məsələsində Vəzirov xeyli dərəcədə haqlı idi. Onun bu məsələ ilə bağlı görüşləri indi də aktuallığını qoruyub-saxlamaqdadır. Belə ki, İslam dininə tapınan üç böyük xalqın öz milli kimliklərini, milli şüurlarını, milli mədəniyyətlərini ifadə etməklə yanaşı, İslam mədəniyyətini də əsas tutmaqla, müəyyən bir siyasi-iqtisadi birlik ortaya qoya bilərlər. Vəzirovun dövründə olduğu kimi, hazırda buna əsas maneçilik törədən İslam dinindən irəli gələn əngəllər deyil, Qərb dəyərlərinin, ideyalarının daha çox təsiri altına düşən müsəlman xalqlarının müəyyən bir çərçivəyə, dar sahəyə qapanıb qalmalarıdır. Hesab edirik, bu dar sahədən, əvvəllər olduğu kimi, hazırda da məhdud dünyagörüşdən uzaqlaşıb İslam-türk bütünlüyü anlamında birliyə yaxın olan türk xalqlarıdır. Bunu, Vəzirov da doğru ifadə etmişdir ki, türk xalqları türk-İslam birliyində mühüm rol oynayıb və hazırda da ən çox türklər buna yaxındırlar. Günümüzdə də türk-İslam birliyi məsələsində Türkiyə və Azərbaycanın aktiv rol oynaması bunu bir daha sübut etməkdədir.

Nəticə

Beləliklə, H.B.Vəzirovun yaradıcılığında əsas yeri islamlıq fəlsəfəsi, İslam birliyi ideologiyası tutmuşdur. Onun dünyagörüşündə islamlıq məsələsinin önəmli yer tutması bir tərəfdən İslam dininə həddən artıq bağlılığı, dini inancı ilə bağlı olmuşdur. Bu isə kor-koranə deyil, sidq-ürəkdən gələn bir inam, inanc idi. Hər halda islamlığın fəlsəfəsini dərinləndirən mənimsəyən, onun əsas prinsiplərini, şərtlərini hərtərəfli şəkildə tədqiq edən Vəzirov üçün İslam dini bir yaşam tərzini, insanlıq fəlsəfəsi, bəşəri vicdanın özü idi. Digər tərəfdən, yalnız genetik anlamda deyil, türk dünyagörüşünə sahib bir milli aydınımız kimi o, türk xalqlarının böyük çoxluğunun bu dinə tapınmasını, özünü islamlıq fəlsəfəsinin daxilində görməsini məntiqli şəkildə qəbul etmişdir. Hər halda, Vəzirovun düşüncələrində islamlıq və türklük bir-birini tamamlamış, üstəlik, bugünün və gələcəyin əsas ideoloji silahı kimi də qəbul olunmuşdur. Burada islamçılıqla türkçülüyn bütünlüyü bir-birinə yaxın olan iki dünyagörüşünün bütünləşməsi kimi dərk olunmalıdır. Bizcə, bu məsələdə Vəzirov Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə kimi doğru olaraq türkçülüynü və islamçılığı “milliyyətçilik və ümmətçilik” deyərək bir-birindən ayırmamış, tam əksinə, türkçülüynü islamçılığın, islamçılığı isə türkçülüynün mahiyyətində bütövləşdirmişdir.

Vəzirov islamlıqla türklüyün, xüsusilə də islamlığın Qərbi dünyasında bir çoxları tərəfindən tənqid hədəfi seçilməsini zamanında görmüş və buna uyğun izahlar verməyə çalışmışdır. Hər halda, təxminən, 100 il bundan öncə Qərbi dünyasının islamlığa və türklüyə qarşı tutduğu mövqe bu gün də əsasən, dəyişilməz olaraq qalmaqdadır. İslam ölkələrində, o cümlədən türk dünyasında sözdə mədəniyyət, demokratiya, azadlıq ideyalarını təbliğ edən Qərbin – Avropanın əsl sifəti hər zaman tamamilə başqa olmuşdur. Bunu vaxtilə çox doğru görüb, Qərbin əsl simasını ifşa etməyə çalışan Vəzirovun apardığı mücadilə olduqca diqqətəlayiqdir. Hər halda, Vəzirov islamçılıqla türkçülüynün, ya da İslam və türk mədəniyyətlərinin Qərbi mədəniyyəti qarşısında müəyyən dərəcədə geri qaldığını etiraf etməklə yanaşı, ancaq bütövlükdə dayaqlı, bünövrəli və perspektivli olduğunu da çox doğru müəyyənləşdirərək bilməmişdir. Bu isə o anlama gəlir ki, son əsrlərdə müxtəlif səbəblərdən Qərbi mədəniyyəti tərəqqi, İslam-türk mədəniyyəti tənəzzül dövrünü yaşasa da, ancaq dayanıqlılığı və perspektivi baxımından Qərbi mədəniyyətini gec-tez arxada buraxacaqdır. Hesab edirik, Vəzirovun o dövrdə gəldiyi qənaətlər bugününümüz və gələcək üçün daha məqbul və gerçək olandır.

ƏDƏBİYYAT

Ələkbərli, Faiq. (2020). Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II cild. Bakı: Elm və təhsil.

Güngör, Erol. (2003). Sosial meseleler ve aydınlar. İstanbul. Ötüken.

Meriç, Cemil. (2013). Kültürden irfana. İstanbul: İletişim.

Məmmədquluzadə, Cəlil. (2004) . Əsərləri. IV cilddə, II cild. Bakı, “Öndər”.

Mirəhmədov, Əziz. (2011). Mətbuat // Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. İki cilddə, 2-ci cild. Bakı, “Elm və təhsil”.

Rəsulzadə, M.Ə. (2014). Əsərləri. III cild (1915-1916). Bakı: “Təhsil”.

Vəzirov, Haşım. (2001). Keyfim gələndə (Haşım bəy Vəzirovun jurnalistlik fəaliyyəti). Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı.

Vəzirov, Haşım bəy. (2010/1). Məsləkimiz. // Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. İki cilddə, 1-ci cild. Bakı: “Elm və təhsil”.

Vəzirov, Haşım. (2010/2). Keyfim gələndə // Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. İki cilddə, 1-ci cild. Bakı: “Elm və təhsil”.

Vəzirov, Haşım. (2010/3). Həsən bəy Məlikov //Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. İki cilddə, 1-ci cild. Bakı, “Elm və təhsil”

Vəzirov, Haşım. (2010/4). Erməni mətbuatı //Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. İki cilddə, 1-ci cild. Bakı: “Elm və təhsil”.

Sarıahmetoğlu, Nesrin. (2021). Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Basının Oluşum ve Gelişimi //Azerbaycan Düşünce Tarihi. 1 cild. 2 cilddə. Ankara: YTB yayınları.

Said, Edvard. (1982). *Oryantalizm: Sömürgeciliyin kəşf kolu*. İstanbul: Pınar yayınları.

Şahtaxtı, Məhəmmədəğa. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Çaşıoğlu”.

Zeynalzadə, Ağarəfi. (2001). Keyfim gələndə (Haşım bəy Vəzirovun jurnalistlik fəaliyyəti). Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı.

Zərdabi, Həsən bəy. (2007). “Dil birliyi” // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: “Şərq-Qərb”.

д.ф.ф., доц. Фаик Алекперли

ВОПРОСЫ ИСЛАМИЗМА И ИСЛАМО-ТУРЕЦКОГО ЕДИНСТВА В МИРОВОЗЗРЕНИИ ХАШИМ-БЕЯ ВАЗИРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье были исследованы вопросы об исламизме, исламском единстве, исламско-турецком единстве, европоцентризме, модернизации и т.д. занимающие важное место в мировоззрении турецкого мыслителя Азербайджана Хашим-бея Вазирова. В мировоззрении Вазирова большое значение занимает новая суть ислама, важность исламского единства, соответствие условиям современной эпохи. Вазиров рассматривал просвещение как важное направление национального пробуждения азербайджанского народа и выступал сторонником религиозных реформ в обществе. Х. Вазиров, критикуя мусульманский мир, находившийся в упадке на протяжении последних столетий, никогда не радикализировался и старался быть осторожным в этих вопросах.

Главным объектом критики Вазирова была не исламская религия, а лицемерные священнослужители, выступавшие от имени этой религии. Вазиров сосредоточился на реформировании и объединении мусульман, чтобы они могли адаптироваться к требованиям современной эпохи. Его мысли об исламской религии показывают, что как общественный деятель он был уверен и надеялся на пробуждение мусульманского мира и его выход на свет из тьмы. С этой точки зрения взгляды Вазирова на исламизм того времени чрезвычайно актуальны на сегодняшний день.

В статье упоминается, что Вазиров видел, что ислам и турецкость, а особенно ислам, были выбраны объектом критики со стороны многих людей в западном мире, и пытался дать соответствующие объяснения. В любом случае, позиция западного мира по отношению к исламу и турецкости около 100 лет назад сегодня практически не изменилась. На самом деле, истинное лицо западного мира, принесшего культуру, демократию и свободу исламским странам, включая турецкую географию, было совершенно иным. Борьба Вазирова, который в то время считал это очень верным и пытался обнажить истинное лицо Запада, весьма примечательна.

Ключевые слова: *Философия, Исламизм, турецко-исламское единство, вестернизм, европоцентризм, тюркизм, национальное просвещение*

Assoc. Prof. Faig Alakbarli

ISLAMISM AND ISLAMIC-TURKISH UNITY IN THE WORLDVIEW OF HASHIM BEY VAZIROV

ABSTRACT

The article highlights the significant role of Hashim Bey Vazirov in shaping his worldview around several important concepts such as Islamism, Islamic unity, Islamic-Turkish unity, Eurocentrism, and modernization. H.B.Vazirov emphasized the need for Islam to adapt to the changing times and emphasized the importance of Islamic unity. He viewed enlightenment as a crucial tool for the awakening of the Azerbaijani people and advocated for religious reforms in society. Despite his criticism of the decline faced by the Muslim world in recent centuries, H.B.Vazirov avoided radicalism and approached these matters with caution. His critique primarily focused on hypocritical clerics rather than the Islamic religion itself. Vazirov's main goal was to reform and unite Muslims to align with the demands of the modern era. His thoughts on Islam and the Islamic religion demonstrate his confidence and optimism in the awakening of the Islamic world and its transition from darkness to light. Viewed from this perspective, Vazirov's perspectives on Islamism remain highly relevant even in contemporary times.

The article acknowledges H.B.Vazirov's observation that Islam and Turkishness, particularly Islam, were subjected to criticism by many in the Western world during his time, and he made efforts to provide appropriate explanations. Surprisingly, the stance of the Western world towards Islam and Turkishness, which persisted about a century ago, remains largely unchanged even today. The supposed true essence of the Western world, which once brought culture, democracy, and freedom to Islamic nations, including Turkish territories, has seemingly transformed entirely. H.B.Vazirov's remarkable dedication to unveiling the actual face of the West, which he recognized as a truth, is commendable.

Keywords: *Philosophy, Islamism, Turkish-Islamic unity, Westernism, Eurocentrism, Turkism, national enlightenment*